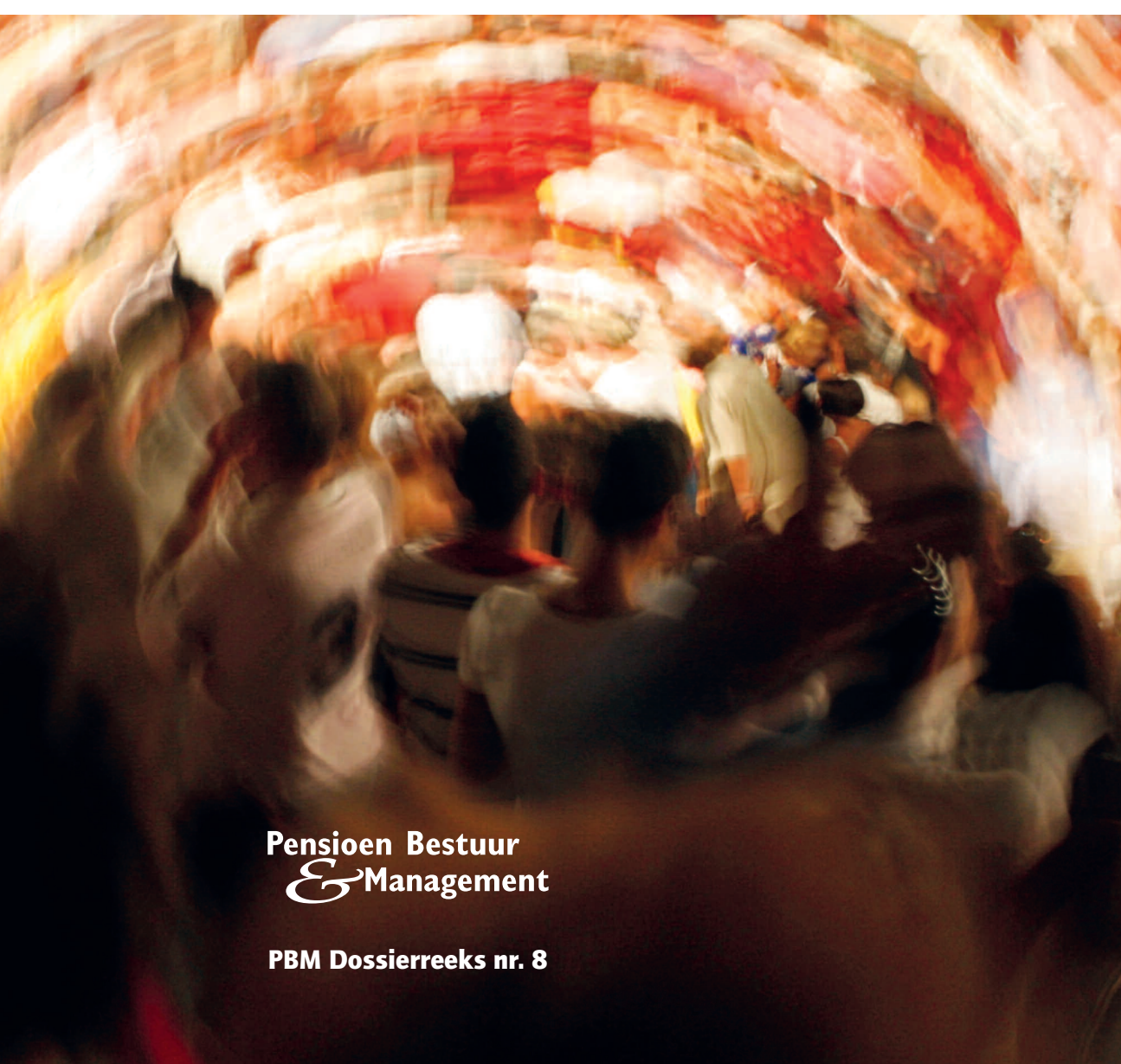

Pensioen Prioriteiten

Onder redactie van

mr. Flip Kloppe, mr. Leon Mooijman en dr. Carel Petersen

Pensioen Bestuur
& Management

PBM Dossierreeks nr. 8

5 Oudedagsvoorziening internationaal

Nederland heeft al jaren een van de betere pensioensystemen ter wereld volgens de Pension Sustainability Index van Allianz en de Melbourne Mercer Global Pension Index. Echter, er zijn 'scheuren' in ons systeem zichtbaar. Onder andere door de vergrijzing, de financiële crisis, de lagere rentestand en de lagere beleggingsopbrengsten. De vraag is of pensioensystemen in andere landen ook hiermee te maken hebben of hier beter tegen bestand zijn. Wat kan Nederland leren voor het eigen pensioensysteem?

Drs. Rajish Sagoenie AAG Managing Director Milliman Pensioenen

Drs. Peter van Meel AAG Manager Milliman Pensioenen

Drs. René van der Meer AAG Senior Consultant Milliman Pensioenen

In het verleden zijn er verschillende onderzoeken geweest naar de pensioensystemen wereldwijd. Deze onderzoeken rangschikten de systemen per land op basis van hun eigen criteria. Wij zullen op basis van heldere en onderscheidende kenmerken een objectieve vergelijking maken tussen de volgende landen binnen vijf continenten: België, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Nederland, Spanje, het Verenigd Koninkrijk, Zwitserland (Europa), China, Japan (Azië), Australië (Australië), Chili (Zuid-Amerika), Canada en de Verenigde Staten (Noord-Amerika). Deze landen geven een representatief beeld in economisch en/of demografisch opzicht.

Idealiter bestaat de basis van een pensioensysteem volgens de Wereldbank uit drie pijlers. De drie pijlers hebben verschillende manieren van financiering, waardoor het pensioensysteem minder risicovol is. De eerste pijler wordt gefinancierd volgens het omslagstelsel. Hierbij is de overheid verantwoordelijk voor de pensioenen. Wij gaan ervan uit dat deelname aan de eerste pijler verplicht is. De tweede pijler wordt geregeld door de private sector, (meestal) volgens het kapitaaldeckingsstelsel, en is op basis van een contract tussen de werkgever en de werknemer. De derde pijler bestaat uit een individuele regeling in de vorm van sparen of lijfrente. Bijna alle landen in deze vergelijking hebben dit bovengenoemde driepijlermodel als uitgangspunt.

Wij kijken per land naar verschillende onderscheidende kenmerken die zijn onderverdeeld in vijf categorieën:

1. Kenmerken van het pensioensysteem: de financiering van het systeem per pijler (omslagstelsel of kapitaaldeckingsstelsel), het karakter van de pensioenregeling (DB of DC) en de fiscale facilitering, zoals de omkeerregel.
2. Economische kenmerken: de staatsschuld als percentage van het bruto binnenlands product (BBP)¹ en het pensioenvermogen als percentage van het BBP².
3. Demografische kenmerken: de pensioenleeftijd, de gemiddelde levensverwachting³, de verhouding tussen mannen en vrouwen⁴ en het aantal gepensioneerden als percentage van de beroepsgeschikte bevolking⁵.
4. Toezicht: wie zijn de toezichthouders, wat is hun rol (prudentieel versus gedragstoezicht) en hoe geven zij hier invulling aan.
5. Vervangingsratio: de bruto en netto vervangingsratio is de individuele pensioenuitkering (opgeteld over de drie pijlers, gedeeld door het inkomen voor pensionering, voor en na aftrek van inkomstenbelastingen⁶). De netto vervangingsratio is hoger dan de bruto vervangingsratio, omdat de inkomstenbelasting over inkomen uit arbeid hoger is dan over inkomen uit pensioen. De genoemde vervangingsratio's gelden voor mannen. In sommige landen gelden afwijkende ratio's voor vrouwen, deze kunnen gevonden worden in onze bron.

Eventuele specifieke kenmerken worden ook beschreven, evenals een vooruitblik op ontwikkelingen op korte en lange termijn.

Door landen in verschillende werelddelen te vergelijken, ontdekten wij de overeenkomsten en/of verschillen waar Nederland mogelijk lering uit kan trekken. In het kader van vergelijkbaarheid en beschikbaarheid, hebben wij ervoor gekozen om zo recent mogelijke data te gebruiken. Het kalenderjaar 2011 is in dit onderzoek als referentiejaar gebruikt, tenzij anders vermeld.

5.1 Landen in Europa

België

De eerste fundamenteën van het Belgische pensioensysteem in de huidige vorm werden gelegd in 1945. België heeft een pensioensysteem dat het driepijlermodel als basis heeft.

De eerste pijler wordt gefinancierd door de overheid en bestaat uit een basispensioen, dat gebaseerd is op de vroegere loopbaan (contributies of arbeidsverleden) van de gepensioneerde. Dit pensioen is verplicht en kent verschillende regels voor werknemers, zelfstandigen en ambtenaren. Het basispensioen is een defined benefit regeling en kan worden geïndexeerd.

Door de afwijkende regels voor ambtenaren binnen de eerste pijler, valt hun pensioen hoger uit dan het pensioen voor zelfstandigen en werknemers. Hierdoor maken ambtena-

ren nauwelijks gebruik van pensioenmogelijkheden binnen de tweede pijler. De tweede pijler is daarom vooral bestemd voor werknemers en zelfstandigen als aanvulling op hun wettelijke pensioen. De tweede pijler bestaat uit defined benefit en defined contribution regelingen en wordt gefinancierd via het kapitaaldekkingstelsel. De uitbetalingen gebeuren meestal op basis van een eenmalige kapitaalsuitkering. De contributie is fiscaal gefaciliteerd en er geldt een beperkte belasting op de kapitaalsuitkering op pensioendatum van 10%. Het risico voor langlevens en toekomstig beleggingsrendement ligt vervolgens bij de gepensioneerde. De verwachting is dat in de toekomst renteuitkeringen gestimuleerd zullen worden.

Binnen de derde pijler zijn er individuele regelingen op basis van het kapitaaldekkingstelsel, zoals pensioensparen of individuele levensverzekeringen, die fiscaal gefaciliteerd zijn. Deze verschillende spaarmogelijkheden kunnen met of zonder gegarandeerd rendement werken. Gepensioneerden die nooit hebben gewerkt of die weinig pensioenvermogen hebben opgebouwd komen in aanmerking voor een speciale aanvullende uitkering. Daarnaast kunnen zij een uitkering krijgen die afhankelijk is van de (voormalige) loopbaan van de partner.

De staatsschuld was in 2011 91% van het BBP. In dat jaar was het pensioenvermogen als percentage van het BBP gelijk aan 4,2%.

De pensioenleeftijd in België is 65 jaar. Werknemers met zware beroepen mogen eerder met pensioen. Er zijn in september 2013 nog geen plannen om de pensioenleeftijd te verhogen. Mannen hadden een levensverwachting van 78 jaar en vrouwen een levensverwachting van 83 jaar.

De Belgische bevolking bestond in 2011 voor 49,2% uit mannen. Daarnaast was in dat jaar het aantal mensen ouder dan 65 als percentage van de beroepsgeschikte bevolking 28,8%.

In België ligt het toezicht van banken en verzekeraars bij de Nationale Bank van België (NBB). De Autoriteit Financiële Diensten en Markten (FSMA) houdt toezicht op pensioenfondsen. In de nabije toekomst zijn er plannen om het totale toezicht bij één toezichthouder neer te leggen.

De netto vervangingsratio was 66% en de bruto vervangingsratio was 43%.

Denemarken

Volgens recente indices, waaronder de Melbourne Mercer Global Pension Index 2013, heeft Denemarken het beste pensioensysteem ter wereld. De eerste beginselen van dit systeem werden opgezet in 1891. Hoe ziet dit pensioensysteem er tegenwoordig uit?

Het Deense pensioensysteem bestaat uit drie pijlers.

De eerste pijler bestaat uit een basispensioen en een aanvullende pensioenregeling. De uitkering van het basispensioen hangt af van het aantal jaren dat men in Denemarken heeft

gewoond. Het basispensioen wordt gefinancierd op basis van het omslagstelsel. Bij een inkomen boven een bepaalde grens wordt de basisuitkering verlaagd. Het aanvullend pensioen (ATP) binnen de eerste pijler, dat afhankelijk is van het inkomen, is verplicht voor alle werknemers die meer dan negen uur per week werken. Het wordt gefinancierd op basis van het kapitaaldekkingsstelsel. De premies worden voor 2/3 betaald door werkgevers en voor 1/3 door werknemers.

De pensioenen in de tweede pijler zijn verplicht en zijn voornamelijk defined contribution regelingen. De contributie is ongeveer 5% van het salaris voor werknemers en 10% van het salaris voor ambtenaren. De regelingen zijn gebaseerd op collectieve overeenkomsten of op overeenkomsten tussen bedrijven en pensioenfondsen. De pensioenfondsen zijn georganiseerd per beroepsgroep. In deze pijler geldt de omkeerregel. Bij pensioenin-gang kan ervoor gekozen worden om het kapitaal in één keer op te nemen of periodiek uitgekeerd te krijgen.

De derde pijler is vrijwillig en bestaat uit individuele pensioenregelingen. Deze worden beheerd door banken en verzekeringsmaatschappijen. De contributie is tot een bepaalde hoogte fiscaal aftrekbaar.

De staatsschuld en het pensioenvermogen als percentage van het BBP waren in 2011 respectievelijk 51% en 50%.

De huidige pensioenleeftijd in de eerste en tweede pijler is 65 jaar. Vanaf 2017 zal deze leeftijd voor beide pijlers worden verhoogd naar 67 jaar. Na 2025 zal de pensioenleeftijd gekoppeld worden aan de levensverwachting. Mannen en vrouwen hadden in 2011 een levensverwachting van respectievelijk 77 en 82 jaar.

De Deense bevolking bestond in 2011 voor 50% uit mannen, waarbij het aantal Denen ouder dan 65 jaar als percentage van de beroepsgeschikte bevolking 27% is.

De Deense Financiële ToezichtsAutoriteit is zowel prudentieel toezichthouder als gedrags-toezichthouder.

De netto vervangingsratio was 95%. In datzelfde jaar was de bruto vervangingsratio 85%.

Duitsland

Al in 1857 boden grote Duitse bedrijven zoals Siemens en Krupp hun werknemers een pensioenregeling aan. Daarnaast was Duitsland in 1889 ook het eerste land ter wereld dat wettelijke regels had vastgelegd met betrekking tot de pensioenuitkering. In 1957 veranderde het kapitaaldekkingsstelsel in de eerste pijler in een omslagstelsel. Tegenwoordig bestaat het Duitse pensioensysteem uit drie pijlers.

De eerste pijler bestaat uit het staatspensioen. Alle deelnemers van het staatspensioen zijn verplicht om premies af te dragen voor het staatspensioen. Er zijn echter afwijkende regelingen voor sommige beroepsgroepen, zoals ambtenaren en boeren. De pensioenuitkering is afhankelijk van het aantal jaren dat men premies heeft afgedragen.

In de tweede pijler zijn werkgevers verplicht om hun werknemers een pensioenregeling aan te bieden. De werkgever heeft de mogelijkheid om de pensioenvoorziening in eigen beheer te houden of buiten de onderneming te brengen. In de tweede pijler is er sprake van een eindloonregeling en een hybride regeling. Een hybride regeling is een combinatie van een defined benefit en een defined contribution regeling. Werkgevers moeten in beide gevallen een (minimum-)niveau aan uitkeringen garanderen.

De derde pijler is een individuele regeling die onder andere kan worden uitgevoerd door verzekeraars en door banken (via banksparen). Binnen alle pijlers zijn er fiscale faciliteringen.

De staatsschuld als percentage van het BBP was in 2011 gelijk aan 56%. Het pensioenvermogen als percentage van het BBP was in dat jaar 5,5%. Dit lage percentage komt onder andere door de mogelijkheid voor werkgevers om pensioenen in de tweede pijler in eigen beheer te houden.

In 2012 was de pensioenleeftijd in de eerste pijler 65 jaar, deze zal verhoogd worden naar 67 jaar in 2029. De levensverwachting was in 2011 78 jaar voor mannen en 83 jaar voor vrouwen. De Duitse bevolking bestond in dat jaar voor 49% uit mannen. Het aantal 65-plussers als percentage van de beroepsgeschikte bevolking was 33%.

Het Duitse toezicht hanteert het 'Twin Peaks'-model. Dat wil zeggen dat de Bundesbank prudentieel toezicht houdt en de BaFin (Federale Financiële Toezichthouder Autoriteit) houdt gedragstoezicht.

De netto vervangingsratio was 58% en de bruto vervangingsratio was 42%.

Frankrijk

De eerste vormen van Frans pensioen dateren van 1790, toen het pensioensysteem voor ambtenaren werd vastgelegd. Tegenwoordig bestaat het Franse pensioensysteem uit drie pijlers.

De eerste pijler bestaat uit een regeling voor de ambtenaren en een regeling voor werknemers in de private sector. De pensioenen van de ambtenaren worden gefinancierd via het omslagstelsel en komen uit de algemene middelen van de (lokale) overheid. Hieruit worden ook de pensioenuitkeringen betaald voor mensen die nooit hebben gewerkt. De pensioenen in de private sector worden gefinancierd op basis van het omslagstelsel. Werkgevers en werknemers dragen hiervoor beide contributies af.

De tweede pijler wordt ook gefinancierd op basis van het omslagstelsel en is verplicht als de werknemer ook contributie afdraagt voor de eerste pijler. Er zijn andere contributies en uitkeringen voor mensen met hogere functies dan voor de gemiddelde werknemer. De bestaande regelingen zijn voornamelijk defined benefit regelingen, maar defined contribution regelingen zijn in opkomst. De contributie voor deze regelingen is tot een bepaalde hoogte fiscaal aftrekbaar voor werknemers en werkgevers.

De pensioenen in de derde pijler zijn vrijwillig. Dit kan onder andere door sparen door

middel van individuele levensverzekeringen, bedrijfsspaarplannen en defined contribution regelingen op individuele rekeningen die gefinancierd worden door werkgevers. Ook in de derde pijler gelden fiscale faciliteringen. Bedrijven zijn verplicht om gepensioneerden en werknemers die ontslagen worden een lumpsumuitkering te betalen.

In 2011 bedroeg de staatsschuld als percentage van het BBP 94%. Het pensioenvermogen als percentage van het BBP was in 2011 0,2%. De reden dat dit zo laag is, is dat zowel de eerste als de tweede pijler gefinancierd worden op basis van het omslagsysteem.

De minimale pensioenleeftijd in de eerste pijler is 60 jaar voor mannen en vrouwen. In 2017 wordt deze verhoogd naar 62 jaar. De leeftijd waarop een gepensioneerde recht heeft op een volledige uitkering wordt verhoogd van 65 jaar naar 67 in 2017. De pensioenleeftijd in de tweede pijler is 65 jaar voor mannen en vrouwen. Deze wordt ook verhoogd naar 67 jaar in 2017. Mannen hadden in 2011 een levensverwachting van 78 jaar. Voor vrouwen was de levensverwachting 85 jaar.

De Franse bevolking bestond in 2011 voor 48% uit mannen. Het aantal Fransen ouder dan 65 jaar als percentage van de beroepsgeschikte bevolking was 28%.

De Franse Prudentiële Toezichthouder houdt prudentieel toezicht en staat weer onder toezicht van de Franse bank. De Financiële Markten Autoriteit houdt gedragstoezicht.

De netto vervangingsratio was 61%. De bruto vervangingsratio was 49%.

Nederland

De eerste Nederlandse pensioenwet dateert uit 1901. Tegenwoordig heeft ook Nederland volgens de in de inleiding genoemde indices een relatief goed pensioensysteem. Het Nederlandse pensioensysteem bestaat uit drie pijlers.

De eerste pijler bestaat uit de Algemene ouderdomswet (AOW). Deze garandeert een basisuitkering voor alle gepensioneerden die tussen hun 15^e en 65^e in Nederland hebben gewoond. De uitkering is afhankelijk van het minimumloon. De AOW wordt gefinancierd op basis van het omslagstelsel. Via de belastingen wordt een deel van de AOW-uitkering gefinancierd.

De tweede pijler bestaat uit collectieve bedrijfspensioenen. Bedrijven hebben afspraken met pensioenfondsen en verzekeraars, die geen onderdeel mogen zijn van het bedrijf. De tweede pijler wordt gefinancierd op basis van het kapitaaldekkingsstelsel. De meeste regelingen zijn defined benefit regelingen, maar het aantal defined contribution regelingen neemt toe. Werkgevers zijn niet verplicht om een pensioenregeling aan te bieden, maar de meerderheid van de werknemers heeft een pensioenregeling via de werkgever. De overheid kan echter wel bepalen om een pensioenregeling verplicht te stellen voor de onderneming in een bepaalde bedrijfstak of beroepsgroep.

De derde pijler omvat individuele pensioenregelingen. De meest voorkomende regelingen zijn lijfrente en banksparen. Binnen de tweede en derde pijler zijn er enkele fiscale faciliteiten, zoals de omkeerregel.

In Nederland moeten pensioenfondsen een minimale dekkingsgraad van ongeveer 105% hebben. Heeft een pensioenfonds dit niet, wat betekent dat het pensioenfonds een dekkingstekort heeft, dan moet het een herstelplan opstellen waarin staat hoe de vereiste 105% weer behaald wordt binnen de gestelde termijn van drie jaar. In de situatie dat een pensioenfonds in reservetekort verkeert, bestaat ook een plicht tot het opstellen van een herstelplan. Hierbij geldt dat de maximale termijn voor herstel 15 jaar is.

De staatsschuld als percentage van het BBP was in 2011 66%. Het pensioenvermogen als percentage van het BBP was in datzelfde jaar 138%.

De pensioenleeftijd was tot voor kort 65 jaar. Voor de eerste pijler geldt dat vanaf 1 januari 2013 deze stapsgewijs wordt verhoogd tot 66 jaar in 2019 en 67 jaar in 2023. De fiscale pensioenrichtleeftijd voor de tweede pijler is per 1 januari 2014 verhoogd naar 67 jaar. In 2011 hadden mannen een levensverwachting van 79 jaar. Vrouwen hadden een levensverwachting van 83 jaar.

De Nederlandse bevolking bestond voor ongeveer de helft uit mannen. Het aantal Nederlanders ouder dan 65 jaar als percentage van de beroepsgeschikte bevolking was 24%.

Het toezicht is ingericht volgens het ‘Twin Peaks’-model: De Nederlandsche Bank houdt prudentieel toezicht. De Autoriteit Financiële Markten houdt gedragstoezicht.

De netto vervangingsratio was 103%. De bruto vervangingsratio was 89%.

De Nederlandse pensioenuitkeringen kunnen gekort worden als de pensioenfondsen niet aan de minimale dekkingsgraad voldoen.

Spanje

Het eerste Spaanse pensioensysteem dateert van 1919. Onder het regime van Franco (1939-1975) werd het pensioensysteem naar de achtergrond geplaatst. Pas aan het eind van zijn regeerperiode kreeg pensioen weer een belangrijke rol en heeft het systeem zich ontwikkeld tot het huidige systeem bestaande uit drie pijlers.

De eerste pijler wordt gefinancierd op basis van het omslagstelsel en bestaat uit twee pensioenregelingen. Het eerste pensioen is het basispensioen en wordt gefinancierd op basis van het omslagstelsel door contributies van de werknemers en werkgevers. Dit pensioen bestaat uit defined benefit regelingen. Het tweede pensioen is voor gepensioneerden die onder een bepaalde inkomensgrens vallen. Deze tweede aanvullende pensioenen worden gefinancierd door de algemene middelen van de overheid. De pensioenuitkering kan één

keer per jaar geïndexeerd worden. Gemiddeld is het pensioen uit de eerste pijler 80% van het eindsalaris.

De tweede pijler bestaat uit vrijwillige aanvullende bedrijfspensioenen. Hier wordt echter weinig gebruik van gemaakt, omdat de pensioenen uit de eerste pijler relatief hoog zijn. De meeste pensioenregelingen binnen de tweede pijler zijn defined contribution regelingen. De pensioenen worden gefinancierd op basis van het kapitaaldekkingsstelsel.

De derde pijler omvat de vrijwillige private pensioenregelingen. De premies worden zelf afgedragen aan pensioenregelingen die beheerd worden door verzekeraars of banken. In alle pijlers gelden fiscale faciliteringen.

In 2011 was de staatsschuld als percentage van het BBP 55%. Omdat gemiddeld het pensioen uit de eerste pijler hoog is, is er minder behoefte aan aanvullende pensioenen uit de andere pijlers. Dit verklaart dat het pensioenvermogen als percentage van het BBP in 2011 relatief laag was met 7,8%.

De pensioenleeftijd in Spanje was tot voor kort 65 jaar. Vanaf 1 januari 2013 wordt de pensioenleeftijd elk jaar met een maand verhoogd naar 67 jaar in 2027. Mannen hadden in 2011 een levensverwachting van 79 jaar en vrouwen hadden een levensverwachting van 85 jaar. De Spaanse bevolking bestond in dat jaar voor 49% uit mannen. Het aantal gepensioneerden als percentage van de beroepsgeschikte bevolking was 27%.

Het Algemene Directoraat voor Verzekeringen en Pensioenen is de financiële regelgever van de Spaanse overheid. Het directoraat houdt zowel prudentieel toezicht als gedragstoezicht op het Spaanse verzekerings- en pensioensysteem.

De netto vervangingsratio was 85%. De bruto vervangingsratio was 81%.

Er is een voorstel om de pensioenuitkering in de eerste pijler niet meer afhankelijk te maken van de inflatie, maar van een formule die rekening houdt met de financiële situatie van een pensioenplan. Er is ook een voorstel voor een 'duurzaamheidsfactor' ter compensatie voor de stijgende levensverwachting.

Verenigd Koninkrijk

In 1908 werd de eerste wet aangenomen voor staatspensioenen voor mensen van 70 jaar of ouder. Sindsdien heeft het Britse pensioensysteem zich ontwikkeld tot het huidige systeem dat uit drie pijlers bestaat. Hierbij vallen onder de derde pijler zowel de aanvullende pensioenen die door de werkgever zijn toegezegd als de individueel geregelde pensioenaanvullingen.

De eerste pijler wordt gefinancierd op basis van het omslagstelsel en is een defined bene-

fit regeling. Deze pijler bestaat uit een basispensioen, dat afhankelijk is van het aantal jaren dat men premies heeft betaald en een aanvullend basispensioen. Het basispensioen kan worden geïndexeerd. Het aanvullend basispensioen bestaat uit twee regelingen, die afhankelijk zijn van het inkomen. De eerste regeling garandeert een minimum pensioenuitkering.

Het aanvullend pensioen in de tweede pijler wordt ook gefinancierd op basis van het omslagstelsel. In tegenstelling tot het basispensioen is het aanvullend pensioen momenteel afhankelijk van het inkomen, maar er zijn plannen om dit te veranderen. Deelname aan de regeling is verplicht, maar er bestaat een mogelijkheid van 'contract out'. Als de werkgever hiervoor kiest, dan is een lagere afdracht van premies verschuldigd aan de overheid. Daartegenover staat dat de werkgever een pensioenregeling onderbrengt bij een pensioenuitvoerder. Deze regeling is gefinancierd op basis van het kapitaaldekkingstelsel. In de tweede pijler zijn zowel defined benefit als defined contribution regelingen mogelijk. In de tweede pijler geldt er een fiscale facilitering.

De derde pijler is vrijwillig en bestaat uit collectieve en individuele pensioenen die gefinancierd worden op basis van het kapitaaldekkingstelsel en is fiscaal gefaciliteerd.

De staatsschuld als percentage van het BBP was in 2011 101%. Het pensioenvermogen als percentage van het BBP was in dat jaar 88%.

De huidige pensioenleeftijd voor mannen en vrouwen is 65 jaar. De Britse regering wil de pensioenleeftijd in 2026 verhogen naar 66 jaar en uiteindelijk wordt de pensioenleeftijd (stapsgewijs) verhoogd naar 68 jaar. In 2011 hadden mannen en vrouwen een levensverwachting van respectievelijk 79 en 82 jaar. 49% van de Britse bevolking was een man. Het aantal mensen ouder dan 65 jaar als percentage van de beroepsgeschikte bevolking was 27%.

De Prudentiële Reguleringen Autoriteit houdt prudentieel toezicht op banken, bouw- en kredietfondsen, verzekeraars en grote investeerders. De Financiële GedragsAutoriteit (FCA) houdt toezicht op de overige bedrijven, zoals vermogensbeheerders en onafhankelijke financiële adviseurs.

De netto vervangingsratio was 48%. De bruto vervangingsratio was 37%.

De Britse overheid heeft plannen om in de toekomst de eerste en tweede pijler samen te voegen. De pensioenuitkering wordt dan hoger dan het minimum pensioen van de huidige eerste pijler. De hoogte van de uitkering zal afhangen van het aantal jaar dat de gepensioneerde contributie heeft betaald.

Zwitserland

Zwitserland is het enige Europese land in ons onderzoek dat geen lid is van de Europese Unie. Tegenwoordig bestaat het Zwitserse pensioensysteem uit drie pijlers.

De eerste pijler wordt gefinancierd op basis van het omslagstelsel en is verplicht. De uitkering is afhankelijk van het inkomen en het aantal jaar dat contributie is afgedragen. De uitkering kan worden geïndexeerd.

Binnen de tweede pijler kunnen bedrijven kiezen voor een eigen pensioenfonds of ze kunnen zich aansluiten bij een collectief pensioenfonds. Dit fonds is onafhankelijk of het wordt beheerd door verzekeraars. Zwitserland was het eerste OECD-land dat een verplicht aanvullend pensioen introduceerde in 1985. De pensioenen in de tweede pijler worden gefinancierd op basis van het kapitaaldekkingstelsel. De tweede pijler is een defined benefit regeling die eruit ziet als een defined contribution regeling. Er is een minimum pensioenuitkering die gegarandeerd moet worden zodra de pensioenleeftijd is bereikt. De annuïteitsfactor is omschreven in de wet. De wet schrijft voor dat werkgevers minstens 50% van de contributie afdragen, de rest wordt afgedragen door de werknemers. Het opgebouwde spaarkapitaal is overdraagbaar, zodra men van werkgever verandert. De Zwitserse Federale Raad stelt elke twee jaar de minimale rente vast. In 2013 was de minimale rente 1,5%. De tweede pijler heeft fiscale faciliteringen, zoals de omkeerregel.

De derde pijler is opgericht als aanvulling op de eerste twee pijlers. De derde pijler wordt veelal gebruikt vanwege de fiscale faciliteringen. De derde pijler bestaat uit defined contribution regelingen.

In 2011 was de staatsschuld als percentage van het BBP 48%⁷. Het pensioenvermogen als percentage van het BBP was in dat jaar 111%.

De pensioenleeftijd in Zwitserland is 65 jaar voor mannen en 64 jaar voor vrouwen. Een deel van de samenleving wil de pensioenleeftijd van vrouwen verhogen naar 65 jaar. Hier zijn echter nog geen concrete plannen voor. In 2011 was de levensverwachting 80 jaar voor mannen en 85 jaar voor vrouwen. 49% van de Zwitsers was een man. Het aantal 65-plussers als percentage van de beroepsgeschikte bevolking was 27%.

De Zwitserse Federale Raad stelt regels op voor uitvoering van de pensioenregelingen in de tweede pijler. De wetten worden aangenomen door het parlement en zijn onderworpen aan referenda. Regionale toezichthouders houden toezicht op pensioenfondsen. Deze regionale toezichthouders worden gecontroleerd door de Hoge Toezichthouders Autoriteit (OAK).

De netto vervangingsratio was 64%. De bruto vervangingsratio was 58%.

5.2 Landen in Azië

China

In 1950 werd het eerste Chinese pensioensysteem ingevoerd dat volledig gefinancierd werd door de overheid. Het systeem veranderde in 1997 in een driepijlermodel en werd alleen uitgekeerd aan gepensioneerden in de steden. De gepensioneerden op het platteland waren aangewezen op hun familie. In 2009 werd het pensioen landelijk geïntroduceerd. Er zijn echter nog verschillen tussen de lokale overheden.

De eerste pijler bestaat uit een staatspensioen en een individueel pensioen. Het staatspensioen wordt gefinancierd op basis van het omslagstelsel en is een defined benefit regeling. Voor enkele beroepsgroepen, zoals de ambtenaren, wordt dit nog steeds volledig gefinancierd door de overheid. Voor de overige beroepsgroepen betalen de werkgevers verplichte contributies van de totale loonkosten. Deze contributie is fiscaal aftrekbaar en verschillen per provincie. Het individuele pensioen wordt gefinancierd op basis van het kapitaaldekkingstelsel en is een defined contribution regeling. Werknemers dragen verplicht een vast percentage van hun salaris af als contributie.

De tweede pijler bestaat uit vrijwillige bedrijfsregelingen die worden gefinancierd door contributies van werkgevers en werknemers. Deze regeling wordt aanbevolen en goedgekeurd door de overheid. In de tweede pijler is er een defined contribution regeling. Hierbij geldt een fiscale facilitering die verschilt per lokale overheid.

Officieel is er een derde pijler voor Chinezen om individueel te sparen voor hun pensioen. Hier maakt bijna niemand gebruik van. Chinezen sparen wel, maar zij gebruiken hun geld voor andere zaken zoals het kopen van een huis.

De staatsschuld als percentage van het BBP was 38% in 2011⁸. Het pensioenvermogen als percentage van het BBP was 4,5% in 2010⁹.

De pensioenleeftijd in China is 60 jaar. Mannen hadden in 2011 een levensverwachting van 74 jaar; vrouwen hadden een levensverwachting van 77 jaar. Het aantal gepensioneerden als percentage van de beroepsgeschikte bevolking was 13%.

De overheid is de toezichthouder van de gehele pensioensector. Pensioenfondsen in de tweede pijler mogen privé worden bestuurd. Het beleggingsbeleid wordt echter beperkt door regels van de overheid. Daarnaast moet sinds 2004 een toezichthouder van de overheid in het bedrijf aanwezig zijn.

De netto vervangingsratio was 87%. De bruto vervangingsratio was 78%.

Japan

Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek leefden Japanners in 2011 gemiddeld langer dan inwoners van andere OESO-landen. Volgens de indices in de inleiding heeft Japan een relatief goed pensioenstelsel, bestaande uit drie pijlers.

De eerste pijler is het staatspensioen. Dit staatspensioen wordt gefinancierd op basis van het omslagstelsel door werknemerspremies en de algemene middelen van de overheid. Het staatspensioen is een defined benefit regeling en is inkomensafhankelijk. De hoogte van het pensioen is afhankelijk van het aantal jaren dat men contributie heeft betaald. Mensen met geen of lage inkomens en huisvrouwen worden echter vrijgesteld van premiebetalingen, maar kunnen desondanks nog een pensioenuitkering ontvangen. De uitkeringen kunnen worden geïndexeerd.

De tweede pijler bestaat uit twee vrijwillige aanvullende pensioenregelingen voor werknemers en ambtenaren. In de eerste regeling zijn de pensioenen inkomensafhankelijk en worden deze gefinancierd op basis van het omslagstelsel. Het wordt volledig gefinancierd door premies betaald door werkgevers en werknemers. Deze premies zijn een vast percentage van het salaris. In de tweede aanvullende regeling zijn de pensioenen defined benefit of defined contribution regelingen. De pensioenen worden gefinancierd op basis van het kapitaaldekkingstelsel.

De derde pijler bestaat uit individuele pensioenregelingen. Deelname hieraan wordt gestimuleerd door belastingvoordelen. Het pensioen wordt gefinancierd op basis van het kapitaaldekkingstelsel.

De staatsschuld als percentage van het BBP bedroeg in 2011 190%. Het totale pensioenvermogen als percentage van het BBP was 25% in dat jaar.

In de eerste pijler is de pensioenleeftijd 65 jaar, in de tweede pijler wordt de pensioenleeftijd ook verhoogd van 60 jaar naar 65 jaar in de periode 2025-2030. Mannen hadden in 2011 een levensverwachting van 79 jaar. Vrouwen hadden een levensverwachting van 86 jaar. 49% van de Japanse bevolking was een man. Het aantal gepensioneerden als percentage van de beroepsgeschikte bevolking was 36%.

De Financiële Diensten Autoriteit (FSA) houdt prudentieel toezicht en gedragstoezicht op het Japanse banken- en verzekeringssysteem. De FSA rapporteert aan het ministerie van Financiën.

De netto vervangingsratio was 40%. De bruto vervangingsratio was 35%.

5.3 Australië

Australië

Het Australische pensioensysteem bestaat uit drie pijlers.

De pensioenen in de eerste pijler worden gefinancierd door de algemene middelen van de overheid op basis van het omslagstelsel en kunnen worden geïndexeerd. Er is een basisuitkering voor iedereen en deze is afhankelijk van het inkomen.

De tweede pijler is het belangrijkste onderdeel van het Australische pensioensysteem. Deelname is verplicht en financiering vindt plaats op basis van contributies van in totaal 9% van het loon door de werkgever en de werknemer. Het pensioen wordt gefinancierd op basis van het kapitaaldeckingsstelsel. In de tweede pijler is de defined contribution regeling de meest voorkomende pensioenregeling. Men kan het gespaarde kapitaal in één keer opnemen als lumpsum of het gespaarde kapitaal kan periodiek worden uitgekeerd. De meeste Australiërs kiezen tegenwoordig voor het eerste. In de tweede pijler gelden fiscale faciliteringen.

De derde pijler is vrijwillig en bevat dezelfde fiscale faciliteringen als de tweede pijler. Deze faciliteringen moeten het individuele sparen stimuleren.

De staatsschuld en het pensioenvermogen als percentage van het BBP waren respectievelijk 31% en 93% in 2011.

Mannen mogen in Australië op hun 65e met pensioen. Deze leeftijd wordt in 2023 verhoogd naar 67 jaar. Voor vrouwen is de huidige pensioenleeftijd 63,5 jaar. Deze wordt 65 jaar in 2014 en uiteindelijk ook 67 jaar in 2023. Australische mannen hadden in 2011 een levensverwachting van 80 jaar en vrouwen hadden een levensverwachting van 84 jaar. Ongeveer de helft van de Australische bevolking was een man. Het aantal Australiërs ouder dan 65 jaar als percentage van de beroepsgeschikte bevolking was 22%.

De Australische Prudentiële Regulerings Autoriteit (APRA) houdt prudentieel toezicht. De overheid houdt gedragtoezicht.

De netto vervangingsratio was 59%. De bruto vervangingsratio was 47%.

Waar de staatspensioenen in de meeste landen als algemeen recht worden beschouwd, zijn de Australische staatspensioenen er vooral als vangnet om armoede tegen te gaan. Dit is terug te zien in de hoogte van de basisuitkering in de eerste pijler die afhankelijk is van het inkomen.

5.4 Zuid-Amerika

Chili

In 1981 was Chili het eerste land ter wereld dat van een financieringssysteem op basis van een omslagstelsel naar een systeem op basis van een kapitaaldekkingsstelsel overstapte. Hierdoor wordt het Chileense pensioenmodel door onder andere enkele Zuid-Amerikaanse landen als voorbeeld gezien. Het Chileense pensioensysteem bestaat uit drie pijlers.

Het basispensioen in de eerste pijler is voor gepensioneerden van wie het inkomen onder een bepaalde grens valt, ongeacht of ze contributie hebben betaald of niet. Het basispensioen is dus vooral bedoeld om armoede tegen te gaan en wordt gefinancierd door de algemene middelen van de overheid.

De tweede pijler is het hart van het Chileense pensioenstelsel en is een kapitaaldekkingsstelsel met een defined contribution regeling. Binnen deze pijler zijn werknemers verplicht om een deel van hun inkomen in een privaat pensioenfonds te storten. De werknemer kan kiezen uit verschillende fondsen, de AFP's. Deze AFP's zijn private instellingen die de investeringen en uitkeringen van werknemers beheren. In de tweede pijler geldt de omkeerregel. In 2015 zullen ook zzp'ers verplicht worden om contributie af te dragen.

Binnen de derde pijler kan er individueel of collectief gespaard worden. Het sparen in de derde pijler is vrijwillig. AFP's, maar ook andere financiële instellingen, bieden regelingen aan de individuele werknemers aan. Er zijn verschillende fiscale faciliteringen om het individuele sparen te stimuleren. Bij collectief sparen heeft de werkgever afspraken gemaakt met geautoriseerde instellingen en kan de werknemer ervoor kiezen om hieraan deel te nemen.

In 2010 jaar was de staatsschuld van Chili 9,2% van het BBP¹⁰. In dat jaar was het pensioenvermogen als percentage van het BBP 59%.

De huidige pensioenleeftijd is 65 jaar voor mannen en 60 jaar voor vrouwen. In 2011 hadden mannen een levensverwachting van 76 jaar. Vrouwen hadden een levensverwachting van 82 jaar. Ongeveer de helft van de Chileense bevolking was een man. Het aantal Chilenen ouder dan 65 jaar als percentage van de beroepsgeschikte bevolking was 15%.

De Toezichthouder (Superintendencia) is verantwoordelijk voor het toezicht op de instituties die betrokken zijn bij het Chileense pensioenstelsel, waaronder de AFP's. Als een AFP failliet gaat, staat de overheid garant voor de uitkeringen.

De netto vervangingsratio was 64%. De bruto vervangingsratio was 45%.

5.5 Landen in Noord-Amerika

Canada

Het Canadese pensioensysteem bestaat uit drie pijlers.

De eerste pijler bestaat uit pensioenuitkeringen die gefinancierd worden door de Canadese overheid. Het pensioensysteem bestaat uit drie onderdelen. Het eerste pensioen is een basisuitkering die afhankelijk is van het aantal jaar dat men in Canada heeft gewoond. Het pensioen wordt gefinancierd door de belastinginkomsten van de overheid. Vanaf een bepaalde inkomensgrens wordt de pensioenuitkering verlaagd door middel van een hoger belastingtarief. De pensioenregelingen worden gefinancierd door contributies van werkgevers en werknemers en door belastinginkomsten van de overheid. De laatste regeling is een inkomensafhankelijke regeling voor mensen met een klein pensioen. De pensioenen kunnen in alle gevallen geïndexeerd worden.

De pensioenen in de tweede pijler zijn inkomensafhankelijk. Het pensioen wordt gefinancierd door contributies die 18% van het jaarlijks inkomen bedragen. Het individueel opgebouwde spaarkapitaal is overdraagbaar op het moment dat de werknemer van werkgever verandert. In de tweede pijler geldt de omkeerregel.

De derde pijler bestaat uit geregistreerde pensioenregelingen die een aanvulling zijn op het staatspensioen en geïntegreerd zijn in het pensioen in de tweede pijler. Deze regelingen worden vrijwillig opgericht door vakbonden of werkgevers. De regelingen zijn defined benefit of defined contribution regelingen. Er bestaan echter ook hybride regelingen. Contributies voor de geregistreerde pensioenregelingen verlagen de jaarlijkse contributieruimte van de tweede pijler.

De staatsschuld als percentage van het BBP was in 2011 53%. Het totale pensioenvermogen als percentage van het BBP bedroeg in dat jaar 64%.

Canadese mannen en vrouwen mogen op hun 65^e met pensioen. De pensioenleeftijd voor gepensioneerden met de inkomensafhankelijke regeling in de eerste pijler wordt vanaf 2023 verhoogd naar 67 jaar. In 2011 hadden mannen een levensverwachting van 80 jaar en vrouwen hadden een levensverwachting van 84 jaar. Ongeveer de helft van de Canadese bevolking was een man. Het aantal 65-plussers als percentage van het BBP was 22%.

Private pensioenregelingen worden door de provinciale overheid gereguleerd. Afhankelijk van de aard van het bedrijf worden sommige private pensioenregelingen echter federaal gereguleerd door de Organisatie van de Toezichthouder van Financiële Instellingen (OSFI).

De netto vervangingsratio was 57%. De bruto vervangingsratio was 44%.

Verenigde Staten

De Verenigde Staten (VS) hebben een pensioensysteem dat uit drie pijlers bestaat.

De eerste pijler is de Social Security. Dit is het basispensioen dat verplicht is voor de meeste werknemers, met uitzondering van de politie, docenten en afzonderlijk groepen mensen binnen de staten. De pensioenuitkering is afhankelijk van het verdiende salaris en kan worden geïndexeerd. De uitkeringen worden gefinancierd op basis van het omslagstelsel door contributies van werknemers en werkgevers.

De tweede pijler is een optionele, aanvullende pensioenregeling die wordt aangeboden door de werkgever. De meeste regelingen in de private sector zijn defined contribution regelingen. Binnen de publieke sector wordt vooral gebruik gemaakt van defined benefit regelingen. De 401k-regel, ook bekend als beschikbare premieregeling, laat mensen zelf voor hun pensioen sparen op een aparte rekening. Hier geldt de omkeerregel. Bij de Roth-401k-regel worden juist de beleggingen en opbrengsten belast en de pensioenuitkering niet. Er zijn verschillende uitvoeringen van de 401k-regel. De werknemer mag een deel van dit gespaarde vermogen aan zichzelf lenen en eerder opnemen, maar hij moet hier rente over betalen.

De derde pijler is een private pensioenregeling, waarbij deelnemers individueel sparen. De contributies die men opzij legt om te sparen, mogen in mindering worden gebracht op het belastbaar inkomen als de pensioenregeling dat toestaat.

In 2011 bedroeg de staatsschuld als percentage van het BBP 82%. In dat jaar bedroeg het totale pensioenvermogen als percentage van het BBP 71%.

De historische pensioenleeftijd is 65 jaar. De pensioenleeftijd wordt in de nabije toekomst verhoogd naar 66 en uiteindelijk naar 67 jaar. Mannen hadden in 2011 een levensverwachting van 76 jaar en vrouwen hadden een levensverwachting van 81 jaar. 49% van de Amerikaanse bevolking was een man. Het aantal mensen ouder dan 65 jaar als percentage van beroepsgeschikte bevolking was 21%.

De Amerikaanse Belastingdienst (IRS) en het Ministerie van Arbeid stellen de kaders voor bedrijfspensioenregelingen en voeren ook het toezicht uit.

De netto vervangingsratio was 50% en de bruto vervangingsratio was 39%.

Volgens Bloomberg heeft 59% van de Amerikanen ouder dan 65 jaar in september 2013 geen pensioenvermogen, omdat men niet voldoende heeft gespaard in de tweede en derde pijler. Hierdoor waren 7,2 miljoen gepensioneerden (2% van de bevolking) genoodzaakt om te werken¹¹.

5.6 Wat kan Nederland leren

In dit hoofdstuk zijn van diverse landen de eigenschappen van hun pensioensystemen op een rij gezet. Het gaat er nu om of Nederland hiervan kan leren voor het eigen pensioensysteem om de ‘scheuren’ die in ons systeem zichtbaar zijn te repareren. Dit kan bijvoorbeeld door de beste kenmerken van de systemen van elk land daar waar mogelijk te combineren.

Door de onderscheidende kenmerken op een rij te zetten komen de volgende overeenkomsten en verschillen in beeld.

Landen	Pensioen- Staats-schuld/ vermogen/ BBP		Vervangingsratio		Financieringsstelsel (omslag of kapitaaldekking)			Ranking			
	BBP (a)	BBP (b)	Netto (c)	Bruto (d)	1e pijler	2e pijler	3e pijler	kolom (a)	kolom (b)	kolom (c)	kolom (d)
België	91%	4%	66%	43%	omslag	kapitaaldekking	kapitaaldekking	4	13	5	10
Denemarken	51%	50%	95%	85%	omslag	kapitaaldekking	kapitaaldekking	10	8	2	2
Duitsland	56%	6%	58%	42%	omslag	kapitaaldekking	kapitaaldekking	7	11	10	11
Frankrijk	94%	0%	61%	49%	omslag	omslag	kapitaaldekking	3	14	8	6
Nederland	66%	138%	103%	89%	omslag	kapitaaldekking	kapitaaldekking	6	1	1	1
Spanje	55%	8%	85%	81%	omslag	kapitaaldekking	kapitaaldekking	8	10	4	3
UK	101%	88%	48%	37%	omslag	omslag	kapitaaldekking	2	4	13	13
Zwitserland	48%	111%	64%	58%	omslag	kapitaaldekking	kapitaaldekking	11	2	6	5
China	38%	5%	87%	78%	omslag	kapitaaldekking	kapitaaldekking	12	12	3	4
Japan	190%	25%	40%	35%	omslag	beiden	kapitaaldekking	1	9	14	14
Australië	31%	93%	59%	47%	omslag	kapitaaldekking	kapitaaldekking	13	3	9	7
Chili	9%	59%	64%	45%	omslag	kapitaaldekking	kapitaaldekking	14	7	6	8
Canada	53%	64%	57%	44%	omslag	kapitaaldekking	kapitaaldekking	9	6	11	9
VS	82%	71%	50%	39%	omslag	kapitaaldekking	kapitaaldekking	5	5	12	12

Kenmerken van het pensioensysteem

Alle geselecteerde landen kennen een driepijlersysteem. De verschillen zijn vooral terug te vinden in de invulling van de tweede pijler. Hoewel in de meeste landen een kapitaaldekkingstelsel geldt, hebben sommige landen voor de tweede pijler gekozen voor een invulling via het omslagstelsel.

In alle gevallen geldt voor de pensioenopbouw in de tweede en derde pijler een fiscale facilitering. Ten aanzien van het financieringssysteem zijn er geen suggesties om het Nederlandse pensioensysteem verder te verbeteren. Waar wel mogelijkheden liggen zijn in de fiscale facilitering in de uitkeringsfase. Een voorbeeld hierin is een uitkering gedeeltelijk in kapitaal bij pensionering en vervolgens een rente-uitkering. Dit kan beter aansluiten bij de wensen die de mensen hebben op het moment van pensionering. Binnen de rente-uitkering zou de mogelijkheid tot een hogere mate van variatie het huidige pensioensysteem verder kunnen verbeteren. Dus niet alleen de huidige 100:75-bandbreedte.

Economische kenmerken

Kijkend naar het pensioenvermogen afgezet tegen het BBP zijn er grosso modo drie groe-

pen te onderscheiden. Voor een vijftal landen is het percentage pensioenvermogen/BBP (ruim) lager dan 10%. Dit komt doordat voor de eerste en tweede pijler het omslagstelsel geldt of doordat het pensioen in de eerste pijler zeer ruim is waardoor er minder behoefte is om pensioen op te bouwen in de andere pijlers.

Voor twee landen, waaronder Nederland, zien wij een percentage van meer dan 100%. Hieruit valt af te leiden dat in de tweede en derde pijler de toegezegde pensioenen ruim en zeer degelijk zijn gefinancierd. Ook geeft dit een duidelijke spreiding van pensioenen aan onder de bevolking. Nederland heeft de mogelijkheid om de pensioentoezegging te versoberen zonder dat de kwaliteit van het pensioen ten opzichte van de andere geselecteerde landen in het geding komt. De bespaarde uitgaven in de eerste pijler kunnen worden ingezet voor de korte of de lange termijn. Denk bijvoorbeeld aan het vormen van een buffer om de problematiek omtrent de vergrijzing het hoofd te kunnen bieden (lange termijn). Natuurlijk kan ook gedacht worden aan een verlaging van de staatsschuld (korte termijn).

Demografische kenmerken

De levensverwachting voor mannen en vrouwen in alle geselecteerde landen neemt toe. Alleen in China lijkt de levensverwachting iets achter te blijven.

Toezicht

In alle geselecteerde landen is het toezicht op een adequate en duidelijke manier geregeld. Dit geeft vertrouwen naar de bevolking. In de geselecteerde landen uit Azië heeft de politiek een duidelijke invloed bij de invulling van de uitvoering van het toezicht.

Vervangingsratio

Een vergelijking van de bruto en de netto vervangingsratio's voor de geselecteerde landen laat zien dat voor België er een relatief groot verschil is. Bij vergelijking van de bruto vervangingsratio's zit België in de 'achterhoede' terwijl voor de netto vervangingsratio's België er beter voor staat. Het verschil dat meer dan 20% punten bedraagt, is het gevolg dat op pensioendatum een kapitaal ineens ter beschikking komt van de gepensioneerde, dat eenmalig wordt belast met 10%. Uitgezonderd Duitsland en de UK valt op dat de landen binnen Europa een hoge vervangingsratio laten zien.

Voor een toekomstbestendiger pensioensysteem in Nederland is de mogelijkheid om de netto vervangingsratio te verlagen zonder dat de kwaliteit in vergelijking met andere landen in het geding komt. Dit kan door een verhoging van de belastingdruk na pensioeninangang. De additionele inkomsten die dit oplevert, kunnen ingezet worden om de 'scheuren' in het huidige systeem te repareren.

Door diverse kenmerken van pensioensystemen in verschillende landen op een rij te zetten, is te zien dat het Nederlandse pensioensysteem er goed uitkomt. Er zijn een paar mogelijkheden om te anticiperen op toekomstige ontwikkelingen die het pensioensysteem onder druk kunnen zetten. Dit zijn bijvoorbeeld een versobering van de pensioe-

nen die gefinancierd worden op basis van het omslagstelsel en de fiscale behandeling van pensioenen in de uitkeringsfase. Dit geeft financiële speelruimte die nodig is om de problematiek van onder andere de vergrijzing het hoofd te kunnen bieden. Kijkend naar de uitdagingen die liggen op de woningmarkt en de zorg is het zeker interessant om deze te combineren met de uitdagingen op pensioengebied. Misschien kan een uitwisseling van ideeën tot verbeteringen leiden die voor alle drie de werkgebieden een toegevoegde waarde hebben.

1 Bron: <http://data.worldbank.org/indicator/GC.DOD.TOTL.GD.ZS>

2 Bron: Pension Markets in Focus 2011, Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD).

3 Bron: <http://apps.who.int/gho/data/node.main.688>

4 Bron: <http://stats.oecd.org> - Demography and Population.

5 Bron: Pension Markets in Focus 2011, OECD.

Beroepsgeschiedte bevolking omvat alle personen tussen de 15 en 65 jaar. Ook mensen in de WAO behoren tot de beroepsgeschiedte bevolking, omdat zij in principe aangepast werk zouden kunnen doen.

6 Bron: Pensions at a Glance 2011, OECD.

7 Bron: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD> - (Staatsschuld/BBP)*100.

8 <http://www.telegraph.co.uk/finance/china-business/9977951/Chinas-local-government-debt-may-be-1-trillion-more-than-estimated.html>

9 Allianz International Pension, Country Factsheets 2012.

10 Bron: <http://stats.oecd.org/> - Finance - Central Government Debt (% GDP).

11 <http://www.bloomberg.com/news/2013-09-23/why-100-000-salary-may-yield-retirement-flipping-burgers.html>